

Boldog keserűség

A reformátori megigazulástan ábrázolása a marosvécsi református templom mennyezetén

A református templom belső terének kialakítása teljesen egyszerű a minden díszítést és ábrázolást nélkülöző fehérre meszelt falakkal. Ez a közfelfogásban elterjedt nézet talán meg is állja a helyét a nyugat-európai református templomok esetében. Bár a magyar református templomok liturgikus tereit is jellemzően egyszerűen alakították ki, ez a törekvés mégsem kizárólagos érvényű. Itt nemcsak azokra a középkori festett falképekre kell gondolnunk, amelyek néhány templomban most ismét láthatók a 19–20. századi felújítások és restaurálási munkálatok óta, hanem a 17–18. századi festett kazettás mennyezeteket, karzat- és padmellvédeket díszítő ábrázolásokra is. Arra nézve sajnós nem maradtak fenn adatok, hogy a korabeli egyházi vezetés miként vélekedett e templomterek kialakítása felől. Hiányoznak a számadáskönyvekhez csatolt részletes szerződések, amelyekből esetleg megtudhatnánk, hogy elődeink milyen díszítőmotívumokat igényeltek a kivitelezőktől. Nem tudunk olyan zsinati vagy vizitációs határozatokról sem, amelyek a templomtér díszítésére vonatkoznak. Úgy tűnik a bibliai történetek és alakos ábrázolások megjelenítését nem találták a református tanokkal ellenkező jelenségnek. Ennek beszédes példája látható a marosvécsi református templom liturgikus terében.

A marosvécsi református templom belső tere az erdélyi rokokó templombelsőek egyik legszebb, legharmonikusabb példája. Az 1727-ben épített templom az erdőcsinádi és a nagyercsei templomok belső terével rokonítható.¹ A ma teljesen fehérre meszelt templom boltozatát és a hevederíveket gazdag rocaille stukkódíszítés borítja. A hajó boltozatán a geometrikus ábrák, a leveles-indás díszítések között három kartusba foglalt, emblémaszerű medalion látható, amelyeket két oldalról feliratos szalag keretez, az emblémák felső részét pedig kisebb feliratos szalag zárja.² A három embléma közül a középső lombos fát ábrázol, amelyre kígyó tekeredik; a fa jobb oldalán emberi alak, bal oldalán pedig sárkányt eltipró oroszlán látható. A karzat feletti embléma háromfejű

¹ Barabás Kisanna: Adalékok a marosvécsi református templom építés- és berendezéstörténetéhez. In: *Korunk* 2005/2 (96–100), 96.

² A szalagok felirata ma nem látható, valamikor lemeszelték, de a gyülekezeti tagok elmondták, hogy a pár évtizede történt újabb meszelés alkalmával a felirat piros és arany (sárga) színe átütött a frissen felvitt nedves mészrétegen.

sárkánnyal küzdő felfegyverzett harcost ábrázol, a szentély diadalíve előtti ábrán pedig a felhők közül egy kéz nyújt gyűrűt egy szárnyas, lángoló szív felé. Hasonló jellegű ábrázolásokkal találkozunk a hajó közepén elhelyezett padsor és a szentélyben elhelyezett félköríves, ún. körpad faragott mellvédjén, valamint a szószék kosarán. A padmellvédek képecskéinél nem látható feliratos szalag, a szószékkosár ábrái azonban már szabályos emblémák, az alattuk álló magyarázó, négy soros versecskével.

Az ábrázolások a korabeli kazettás mennyezetek motívumai között is felbukkannak. Ezek között a magyarköblösi református templom karzatának emblémaciklusa a leggazdagabb, amely nyolc ilyen ábrából áll. Hasonló figurális díszítéssel találkozunk Magyarókeréken, Visken (Kárpátalja), Zsurkon (Nyírség) és Érszakácsin, ahol a díszítések a templom festett famennyezetére, illetve a karzattalvédőkre kerültek.³ Nagyköblösön szintén négy soros versike magyarázza az egyes ábrák jelentését.

A felsorolt templomok emblémáinak előképét Barabás Kisanna azonosította. Ezek Inczédi János *Liliomok völgye* című elmélkedés-gyűjteményének illusztrációi alapján készültek (a könyv 1745-ben készült ifj. Barth János nagyszabedénybeni nyomdájában; a nyomdahelyet nem jelölték meg).⁴ Ez a kiadvány Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* című munkájának rímes prózába szedett magyar nyelvű fordítása.⁵ Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* című meditáció-gyűjteménye 1606-ban jelent meg latin nyelven Jénában és illusztrációk nélkül. Hamarosan a korabeli építőirodalom közkedvelt munkája lett, s német nyelvű fordítása mellett több más nyelvre is lefordították. A gyűjtemény első metszetekkel ellátott kiadása 1665-ben látott napvilágot.⁶

Az ikonográfiai szimbólumok általános jelentésének ismerete önmagában nem nyújt elégséges támpontot a templomok díszítéseiben felhasznált emblémák üzenetének megértéséhez. Ahhoz, hogy helyesen értelmezzük a képi üzenetet és egyben megértsük, hogy a *Liliomok völgye* ábrázolásait mi tette annyira népszerűvé Erdélyben, feltétlenül meg kell ismernünk az emblémák forrásának, a *Meditationes sacrae* keletkezésének körülményeit, valamint a Johann Gerhard elmélkedéseiben megfogalmazott teológiát.

³ Köszönöm Mihály Ferencnek, hogy felhívta a figyelmem ezekre a példákra.

⁴ Barabás Kisanna: *i. m.* 98. Kurta József: A 18. századi építő irodalom egyik erdélyi kiadványa: Johann Gerhard: *Liliomok völgye*. 1745. In: *Református Szemle* 2003/1, 89–92. A tanulmány illusztrációit ld. *Református Szemle* 2002/6, 495; 509; 518.

⁵ A *Liliomok völgye* kiadásáról ld. Kurta József: *i. m.* Az elmélkedés-gyűjtemény fordításairól, illetve a *Liliomok völgye* irodalmi szerkesztéséről ld. Berek Elza-Hajnalka: „Szent elmélkedésit így magyarázásral Fel vevé 's fordítá Nemzete hasznára.” *Egy elmélkedés-gyűjtemény, két magyar fordítás*. http://etdk.adatbank.ro/pdf/mai_berek.pdf (megnyitva 2011. júl. 7-én).

⁶ Steiger, Johann Anselm: Zu den Emblemata der Ausgabe der „Meditationes Sacrae“ aus dem Jahre 1665. In: Gerhard, Johann: *Ein und fünffzig Gottselige Christliche Evangelische Andachten oder Geistreiche Betrachtungen. Poetisch bearbeitet von Burcard Großmann* (1608). Hrg.: Steiger, Johann Anselm. Frommann-Holzboog Verlag, Stuttgart-Bad Cannstatt 2001, 531–534.

1. Johann Gerhard

Meditationes sacrae című munkájának teológiája

A *Meditationes sacrae* keletkezését döntő módon meghatározta a Johann Gerhard és a lutheránus ortodoxiát képviselő Johann Arndt közti lelki kapcsolat. Johann Gerhard szülőhelyén, Quedlinburgban került Johann Arndt hatása alá, aki egy ideig a város lelkésze volt. Ezt a hatást beszédesen igazolják Johann Arndt vigasztaló, lelkigondozói jellegű levelei, amelyeket lelki atyaként címzett Johann Gerhardnak.⁷ Amikor a tizenötéves Gerhard súlyos betegségben szenvedett, segítő lelkigondozóra talált Johann Arndt személyében.⁸ Johann Gerhard előbb orvostudományt hallgatott Wittenbergben (1601), később pedig éppen Arndt tanácsára iratkozott be a jénai teológiára (1603). Ugyanebben az évben ismét súlyos betegség verte le, s ez annyira megpróbálta, hogy 1603. december 29-én még a testamentumát is megírta.⁹ Témánk tekintetében lényeges, hogy a *Meditationes sacrae* gyűjteményre vonatkozó első utalás éppen ebben, a 21 éves ifjú teológus által írt végrendeletben olvasható. Ebből kiderül, hogy a *Meditationes sacrae* azt a keresztény tanításon alapuló vigasztalást foglalja össze, amelyből Johann Gerhard betegsége idején nyert erőt a halállal való küzdelmében.¹⁰ Ugyancsak betegségének időszakában, 1603 és 1604 között jegyezte le Gerhard a *Meditationes sacrae* kéziratban őrzött első változatát. Ennek alcímében szintén találunk utalást a halál közelségének tapasztalatára.¹¹ Johann Gerhard testamentumának szövege és a *Meditationes sacrae* első szövegváltozatának alcíme egyaránt arra utal, hogy a *Meditationes sacrae* elmékedései eredetileg és elsősorban nem pedagógiai szándékkal íródtak, hanem lelkigondozó jellegűek voltak. Bizonyos értelemben a középkori *ars moriendi* reformáció utáni példájával állunk szemben. Az elmékedések első szövegváltozata tehát a halál közelségével valóságosan szembesülő kegyes ifjú Szentírásból nyert vigasztalását és az ebből táplál-

⁷ Koch, Ernst: *Therapeutische Theologie: Die Meditationes sacrae von Johann Gerhard (1606)*. In: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. 13 (1987), 25–46; itt: 26.

⁸ Steiger, Johann Anselm: *Der Kirchenvater der lutherischen Orthodoxie. Johann Gerhard (1582–1637) und ein Forschungsprojekt*. In: *Kerygma und Dogma* 43 (1997), 58–76; itt: 58.

⁹ Kommentárral ellátott kritikai kiadása Steiger, Johann Anselm: *Das Testament und das Glaubensbekenntnis des todkranken 21-jährigen Johann Gerhard (1603)*. In: Johann Anselm Steiger: *Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit des Kirchenvaters der lutherischen Orthodoxie*. Frommann-Holzboog Verlag, Stuttgart-Bad Cannstatt 1997, 159–221.

¹⁰ A *Meditationes sacrae*, „melyet egy 8ad rét alakú pergamen könyvecskében összeírtam, és melynek vigasztalása, mit benne megfogalmaztam és feljegyeztem, a halál közepette megtartott.” Idézi Koch, Ernst: *Therapeutische Theologie* 27 (nyers fordítás a szerzőtől).

¹¹ *Meditationes theologicae ad doctrinam et veram consolationem. Meditationes sacrae contra mortis terrorem profuturae*. Koch, Ernst: *Therapeutische Theologie* 27.

kozó lelki gyógyulás folyamatát írja le. Gerhard ezt a megtalált és átélt vigasztalást szándékozott megosztani az olvasóval.

Miután meggyógyult, Gerhard újabb elmélkedésekkel egészítette ki a gyűjteményt, illetve átszerkesztette az elmélkedések sorrendjét is. Ernst Koch állapította meg, hogy a megváltozott személyes helyzethez igazodó bővítés és az újraserkesztés azt eredményezte, hogy az első kéziratossá változott képeste megváltozott a *Meditationes sacrae* nyomtatott változatának központi üzenete, valamint összeállításának célja is.¹² A nyomtatott változatot bevezető és záró meditációk tartalma jól körvonalazza az elmélkedések mondani-valójának haladványát. A kiegészítő anyaghoz tartozik az immár nyomtatott változat első és harmadik elmélkedése (1. *A bűn igaz beismeréséről*; 2. *Az igaz bűnbánat gyümölcséről*), amely a könyvet a bűnbánat gondolatával bővíti ki, valamint a hetedik meditáció is (7. *Jézus szenvedésének gyümölcséről, hasznáról*), amelyben a szerző tipologikus megfeleltetések sorozatával szemlélteti, hogy a bűnbánó lélek miként nyerhet bűnbocsánatot Krisztus szenvedése és halála által. A nyomtatványt záró elmélkedések pedig az írják le, hogy milyen következményei lehetnek annak, ha valaki nem jut el a Krisztus keresztségéből táplálkozó bűnbánatra (49. *A pokol rettenetes kínjairól*; 50. *A pokol örökké tartó büntetéséről*). A *Meditationes sacrae* nyomtatásban megjelent szövegváltozata már nemcsak a halál közelségében szenvedő hívő embernek kíván vigasztalást nyújtani, hanem arra is vezeti olvasóját, hogy a Szentírás segítségével elmélkedjék Krisztus üdvötte felett és így járja végig naponként a bűnbánat és megvigasztalódás, a lélekben való meghalás és megelevenedés útját: az Igével való közösségben nyert Szentlélek öldökölje meg benne az óembert és keltse életre benne az Istennek szolgáló új embert.

A *Meditationes sacrae* tehát a helyes keresztény életvitelre tanító emblémás¹³ könyvek típusához tartozik, írójának pedig az a célja, hogy a kegyes olvasó a korábban elsajátított hittételekre emlékezzék és bűnbánatra vezető útmutatást és gyakorlati vigasztalást találjon. Ez a szándék összhangban van Gerhard teológia-fogalmával is. Gerhard számára a teológia, akárcsak az orvostudomány, nem öncélú, önmagáért az ismeretért művelt elméleti tudomány, hanem a gyakorlati alkalmazásra, a gyógyításra, azaz a keresztyén ember hitben való megerősítésére és vigasztalására tekint.¹⁴ A gyógyítást Krisztus végzi, aki az Igén keresztül az igehirdetésben és a személyes lelkigondozásban szólít

¹² Koch, Ernst: *Therapeutische Theologie* 29–30.

¹³ Knapp Éva – Tüskés Gábor: Irodalmi emblematika és emblémarepció Magyarországon 1564–1795. In: *Magyar Könyvszemle* 111 (1995/2) 142–163; itt: 156–157.

¹⁴ Koch, Ernst: *Therapeutische Theologie* 30. Steiger, Johann Anselm: *Der Kirchenvater der lutherischen Orthodoxie* 61. Steiger, Johann Anselm: *Das Testament und das Glaubensbekenntnis* 39–43. A teológia és orvostudomány rokon vonásairól Johann Gerhard így ír a *Meditationes sacrae* latin kiadásának előszavában (*Dedicatio*): *Meditationes sacrae*. Leipzig 1707, 3–4. (Universitätsbibliothek Leipzig, Sign. Pred. 997-c.). <http://books.google.com/books?id=svs8AAAACAAJ&dq=%22Meditationes%20sacrae%20ad%20veram%20pietatem%22&hl=hu&pg=PR7#v=twopage&q&f=false>.

meg minket. Johann Gerhard *Loci theologici* című dogmatikai munkájában is kiemeli Krisztus gyógyító munkáját. A Krisztus hármastisztéről szóló tan gyakorlati, *pro me* hasznánál (*usus practicus*) elsőként ennek vigasztaló hatását említi (*usus consolatorius*): prófétai tisztében Krisztus az ő igaz tanításával gyógyít, mint orvos; főpapként szüntelen közbenjár értünk az Atyánál; királyként pedig úgy uralkodik fölöttünk, hogy minden ellenségünktől megvéd. Ezt követően a tan szintén vigasztaló jellegű intó hasznát említi, ami abban nyilvánul meg, hogy Krisztus nem tartja meg önmagának e három tisztet, hanem átruházza azokat a hívőkre: őket is azzá teszi, aki ő maga: prófétai, papi és királyi nemzetséggé. Az erkölcsi szabályok majd csak ebben az összefüggésben nyernek értelmet.¹⁵ A teológia gyógyító jellegének gondolata vissza-visszatér az egyes elméletekben, illetve az elméletekhez társított emblémákban.

A *Meditationes sacrae* címéből egy olyan rejtett utalás is kiolvasható, amely az elméletek céljával van kapcsolatban. A könyv eredeti címében Gerhard úgy nevezte meg a munkáját, mint ami ötven elmélet gyűjteménye, és az ötvenes számot akkor is megtartotta a címben, amikor a meditációk száma ötvenegyre bővült a későbbi kiadásokban. Az ötvenes szám a bűnbánat jelképe a középkori keresztyén számszimbolika szerint. A megfeleltetés egyrészt arra vezethető vissza, hogy ötvenes szám az 50. bűnbánati zsoltárra és az ötven szemből álló rózsafüzérra is emlékeztet. Ezek alapján a meditációknak az a célja, hogy imádkozásra és bűnbánat gyakorlására buzdítsák az olvasót.¹⁶ Másrészt: az ötvenes szám az öröm és az ünneplés jelképe is a keresztyén számszimbolikában: az ószövetségi pászka ünnep után ötven napra következik az aratási hálaadó ünnep, az újszövetségi pünkösd pedig a húsvét utáni ötvenedik napra esik: a Krisztus feltámadását követő ötvenedik nap a Szentlélek kitöltetésének ünnepe. A mózesi törvények szerint minden ötvenedik év az elengedés éve, amikor fel kell szabadítani a rabszolgákat és el kell engedni az adóságokat.¹⁷ A *Meditationes sacrae* elméleteinek tehát nemcsak az a célja, hogy elvezessenek az imádságos bűnbánatig, hanem az evangéliumban hirdetett bűnbocsánat reményét és az ebből nyert új élet lehetőségének örömét is sugározzák.

2. A *Meditationes sacrae* és a *Liliomok völgye* emblémái

A *Meditationes sacrae* minden egyes elméletéhez jelképes ábra, embléma. Ugyanez látható a *Liliomok völgye* könyv esetében is, amelyben minden öt elméletből álló tömb mellé társulnak emblémák. Ezek az illusztrációk az építőirodalom jellegzetes tartozékai. A képi ábrázolás mellett (*pictura*) fon-

¹⁵ Steiger, Johann Anselm: *Das Testament und das Glaubensbekenntnis* 33–34.

¹⁶ Koch, Ernst: *Therapeutische Theologie* 35.

¹⁷ Ld. A Zahlenmystik szócikket in: *Ökumenisches Heiligenlexikon*. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:v_T8tMyGFugJ:www.heiligenlexikon.de/Glossar/Zahlenmystik.htm+zahlensymbolik+des+christentums&cd=9&hl=de&ct=clnk&gl=de (megnyitva 2011. szept. 10-én).

tos szerepet tölt be az emblémák felső részén elhelyezett pár szavas *mottó* és leggyakrabban az ábra alsó részén elhelyezett, annak versbe szedett rövid magyarázata, a *subscriptio*. Amint egy írott szövegrészt többféleképpen értelmezhetünk, attól függően, hogy mi a kontextusa, az ábráknak is több értelmezési lehetősége lehet. Ahogyan a kontextus segít értelmezni egy szövegrészt, ugyanígy segít a mottó és a *subscriptio* abban, hogy az emblémáknak az az értelmezése kerüljön előtérbe, amelynek az adott esetben kell érvényesülnie. Ábra, mottó és *subscriptio* oly szoros és sokrétű összefüggésben van egymással, hogy az embléma értelmezéséhez feltétlenül szükséges mindhárom figyelmes elemzése és egybevetése.¹⁸ Még tisztázásra váró kérdés, hogy Gerhard meditációinak szövege milyen mértékben határozta meg az azokhoz társított emblémákat. Kimondottan ezeknek a meditációknak a szemléltetésére szerkesztett emblémákról van-e szó? Vagy pedig olyan ábrázolások, amelyek általánosan ismertek voltak, és ugyanebben az összeállításban találhatjuk meg őket más munkákban is? A kérdés a *Liliomok völgye* illusztrációira vonatkozóan is érdekesnek bizonyul.

Gerhard elmékedéseinek magyar nyelvű fordításában Inczédi nem az eredeti latin, illetve német szöveg szó szerinti fordítását adja vissza. Az egyes elmékedések tartalmilag megegyeznek ugyan az eredeti német szövegekkel, bizonyos részeken azonban kisebb eltéréseket figyelhetünk meg. Ennek egyik oka az lehet, hogy amikor Inczédi rímes prózába írta át a meditációkat, az új forma megalkotásának érdekében nem követhette szigorúan az eredeti szöveget.¹⁹ A tartalmi eltéréseknek azonban tanbeli okai is lehettek, és erre utal Deáki József, református szuperintendens, amikor jóváhagyásában (*Aprobatio*) megjegyzi, hogy Inczédi a református tanításokhoz igazította a meditációkat.²⁰ A következőkben látni fogjuk, hogy a sajátos református hitelvekhez való igazítás nemcsak az elmékedések szövegén, hanem az emblémák kialakításában is megfigyelhető.

A *Liliomok völgye* és a *Meditationes sacrae* emblémái a legtöbb esetben nem azonosak, ami egyrészt annak tulajdonítható, hogy míg az *Meditationes sacrae* kiadásában minden embléma egy adott elmékedés tartalmát volt hivatott szemléltetni, addig a *Liliomok völgye* emblémái öt-öt meditációból szerkesztett elmékedéscsoport közös üzenetét jelenítették meg. Az Inczédi fordítását illusztráló metszeteket G. Nikolai és Sárdi Sámuel készítette.²¹ Egyelőre megválaszolatlan kérdés: saját szerkesztésű emblémákról van-e szó, esetleg ki-

¹⁸ A kép, mottó és *subscriptio* viszonyáról ld.: Peil, Dietmar: Johann Arndt. In: Peil, Dietmar: *Zur „angewandten Eblematik“ im protestantischen Erbauungsbüchern. Dillherr, Arndt, Francisci, Scriber.* Carl Winter Universitätsverlag. Heidelberg 1978, 47. <http://epub.ub.uni-muenchen.de/4900/1/4900.pdf> (megnyitva 2011. júl. 25-én).

¹⁹ Berek Elza-Hajnalka: *i. m.* 4.

²⁰ „[...] végre Magyar nyelvre is fordította, Sz. Vallásunkhoz alkalmaztatta, és akarván Hazájának 's Méltóságos Uri Véreinek azzal is használni, nyomtatni adta.” *Liliomok völgye*, 1745, 4. számozatlan lap, verso – *Aprobatio*.

²¹ Kurta József: *i. m.* 92.

mondottan e nyomtatványhoz készített mintákról? Vagy pedig a *Meditationes sacrae* valamely kiadásának illusztrációit vették-e át?²²

3. Törvény és evangélium – boldog keserűség

Az *Liliomok völgye* emblémáinak térbeni elhelyezése nem azonos az egyes templomterekben. A marosvécsi templomtér kialakításában négy emblémát használtak fel a *Liliomok völgye* illusztrációi közül. A mennyezetten látható emblémákat nem a nyomtatványban követett sorrend szerint helyezték el, hanem a három ábra közül a sorrend szerinti első emblémát (ez a nyomtatvány harmadik illusztrációja) az azt követő két embléma közé helyezték, a mennyezet közepére. Az emblémák az apszis felől haladva a következő sorrendben láthatók:²³ 1. *Áldott szent szövetség*; 2. *Boldog keserűség*; 3. *Harcoljunk szívesen*.

A marosvécsi református templom mennyezetének közepét díszítő embléma a *Liliomok völgye* elmélkedéseinek harmadik tömbjét összefoglaló *Boldog keserűség* feliratú illusztráció. Talán ennek az emblémának az esetében a legkörülményesebb megfeleltetni a *Meditationes sacrae* valamely illusztrációját. A *Liliomok völgye* metszetét két egység alkotja. Az első egységben emberi alak áll egy fa jobbán, amelyre kígyó tekeredik. A kép második egységében, a fától balra sárkányt eltaposó oroszlánt lehet látni. Az azonosításban segítségünkre van a prázsmári evangélikus templomban álló szószékkosár egyik emblémája.²⁴ Ez az embléma hídnak tekinthető a *Meditationes sacrae* és a *Liliomok völgye* tárgyalt ábrázolásai között. A prázsmári embléma szinte teljesen azonos a *Liliomok völgye* emblémájának első egységével (a kígyós fa mellett álló emberi alak).

Abban különböznek egymástól, hogy a prázsmári emblémán a kígyó nem tekeredik fára, és hogy a fa mellett álló embernek egy kéz nyújt le koronát a felhőből. De a prázsmári embléma éppen ez utóbbi részlettel kapcsolódik a *Meditationes sacrae* 7. meditációjának illusztrációjához,²⁵ amely – egyetlen részlet kivételével – teljesen azonos a prázsmári emblémával. A *Meditationes sacrae* 7. meditációját szemléltető embléma felirata a következő: *Jézus Krisztus szenvedésének hasznáról (De fructu passionis Dominicae)*.

²² Johann Anselm Steiger megemlíti egy kéziratos *Meditationes sacrae* példányt, amelynek illusztrációi nem mutatnak rokonságot az ismert nyomtatott *Meditationes sacrae* emblémáival. Ld. Steiger, Johann Anselm: *Zu den Emblemata...* 532. Amennyiben az említett kézirat anyaga nyomtatásban is megjelent volna (erről viszont nincs tudomásunk), nem lenne elképzelhetetlen, hogy a kéziratból ismert illusztrációkat használták volna mintául a *Liliomok völgye* emblémáinak készítéséhez. Ellenkező esetben ez a megoldás valószínűtlen.

²³ Az emblémákat azok mottójával nevezzük meg.

²⁴ Mihály Ferenc: *A viski református templom falképeiről*. Kézirat. Előadásként hangzott el az ELTE BTK Művészettörténeti Intézetének *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Kárpátalján és a Felvidéken* témájú konferenciáján (2009. május 6–8.). Köszönöm Mihály Ferenc szakmai tanácsait és a rendelkezésemre bocsátott képanyagot.

²⁵ Az illusztráció reprint kiadása: Steiger, Johann Anselm: *Zu den Emblemata...* 543.

Az embléma corpus nélküli keresztet ábrázol, amelyen tövisszörű függ, a kereszt fölött jobbról pedig egy felhőből lenyúló kéz nyújt át koronát a hívő lelket jelképező embernek. Az embléma mottója, valamint subscriptiója megmagyarázza a tövisszörű és az embernek nyújtott korona kapcsolatát:²⁶ a hívő ember Krisztus szenvedése és kereszthalála által és Isten ajándékaként

Inczédi József: *Liliomok völgye*.
h. n. (Nagyszében) 1745
(a Kolozsvári Protestáns Teológia Könyvtára)

nyeri el az életet, üdvösséget, amit itt a korona jelképez. A korona, amely a Krisztus kereszthalála által nyert üdvösség jelképe, már a Krisztus szenvedéséről szóló 6. meditáció feliratában is megjelenik: *Crux Christi nostra corona est* (Krisztus keresztje a mi koronánk).²⁷ A prázsmári szószekekősar ábrázolása ezt a jelképrendszert vette át. Azonban érdekes, hogy ebben az emblémában az élet fájának szimbólumával helyettesítették Krisztus keresztjét.²⁸ Az eredeti kiadásban a 7. meditáció egyike azon elmékedéseknek, amelyekkel Gerhard az eredeti kézirat anyagát egészítette ki. A gyűjtemény központi gondolatát éppen ez a meditáció terelte a Krisztus szenvedése feletti elmékedésből táplálkozó bűnbánatra és annak vigasztaló ereje felé.²⁹

A *Meditationes sacrae* latin, illetve német kiadásában a 7. meditáció

²⁶ A 7. meditáció felirata *De fructu passionis Dominicae. Mea Spes est passio Christi*. Lipcse 1707, 51. A meditáció emblémájának mottója:

Durch Christi wunden bin ich geheilet Siehe Es 53 v. 3.
CORONA SPINEA salus mea.

A meditáció magyarázó verse (subscriptio; Lipcse 1707, 50. és 51. lap közé illesztett lap.):

Vulnera contemplor stillata sanguine ferta:
quantum CHRISTE tui pignus amoris adest.
Gib Herr Jesu das dein hohn,
dornen Crantz und Schläge
Mir trost geb und solche Cron
in mein hertz einprege.

²⁷ *Meditationes sacrae*, Leipzig 1707, 43.

²⁸ A prázsmári szószekekősar látható embléma mottója: *Lohn (jutalom)*; az üdvösséget jelképező koronára utaló subscriptiója pedig: *Halt was du hast (fogdd, ami a tied)*.

²⁹ Koch, Ernst: *Therapeutische Theologie* 29–30.

emblémája tehát Krisztus kereszthalálát, azaz a nagypénteki eseményt helyezi a középpontba. A *Liliomok völgye* megfelelő emblémája azonban – nagypéntek mellett – a húsvétot is megjeleníti allegorikus ábrázolásban. Ezzel a szerkesztéssel a metszet készítője egy jól ismert protestáns, pontosabban lutheránus ikonográfiai programot vesz át, és ezt alakítja át a református tanoknak megfelelően.

A mintául vett program azonos azzal, amit az ún. „Megigazulás-képek” jelenítenek meg, s amelyeket az id. Lukás Cranach dolgozott ki Luther megigazulástanának ábrázolására.³⁰ A festményeken általában hatalmas fa választja ketté függőlegesen a teret. A fa egyik oldalát élő, zöldellő ágak borítják, másik oldalából viszont halott, kiszáradt ágak merednek a szemlélő felé. Minden kép szerkezete hasonló. Az egyik oldalon ószövetségi jelenetek állnak: a tudás fája és a bűnbeesés, kiűzetés a paradicsomból, a törvényadás és a Mózes által rúdra emelt kígyó. A képet uraló fa zöldellő oldalán Cranach újszövetségi történeteket jelenített meg: az angyali üdvözlést, Krisztus születését, valamint keresztre feszítésének és feltámadásának jeleneteit. A szerkezetből adódóan ezt a képi programot „ó- és új szövetség”, „bűneset és megváltás”, „törvény és kegyelem” vagy „törvény és evangélium” néven ismerjük. Lényegükben a lutheri kereszt- és feltámadás-teológia képi megjelenítései ezek – tipologikus módon.

A weimari templom szárnyas oltárának középtábláján látható festmény³¹ összefoglalja a Cranach-műhely azon munkáit, amelyek a lutheri tanokat képi allegóriákban jelenítették meg. A festmény Luther halála után hét évvel készült. Maga Lucas Cranach sem érte meg a mű felállítását, hanem azt fia, ifj. Lucas Cranach fejezte be. A legszembeötlőbb különbség itt a típushoz tartozó addigi munkákhoz viszonyítva, hogy ennek az alkotásnak középpontjában nem a tudás

Szószékkosár a prázsmári evangélikus templomban

³⁰ Christoph Weimer: Die Rechtfertigungsbilder. In: Christoph Weimer: *Luther, Cranach und die Bilder. Gesetz und Evangelium. Schlüssel zum reformatorischen Bilderbrauch*. Calwer Verlag Stuttgart 1999, 79–90.

³¹ Sachs, Hannelore – Badstübner, Ernst – Neumann, Helga: *Wörterbuch der christlichen Ikonographie. Christliche Ikonographie in Stichworten*. Koeler & Amelang Verlag, Leipzig 1973, 154–155.

fája és az élet fája, hanem a nagypénteki kereszt áll. További különbség még az, hogy az ószövetségi jelenetek itt háttérbe szorulnak. A teret kettéosztó kereszt bal oldalán a halál és a sátán felett győzedelmeskedő, feltámadott Krisztus áll: a Feltámadott a halált jelképező emberi csontvázra és a sátánt jelképező vadállatra (sárkányra)³² tapos és határozott lándzsadöféssel végez velük. Az ellentétes oldalon maga Luther Márton és id. Lucas Cranach alakja látható, amint figyelmüket a mellettük álló Keresztelő János éppen a Megfeszítettre irányítja. Vallomásszerű jelképes mozzanat, hogy a megfeszített Krisztus oldalából kicsorduló vérsugár, amely más festményen a bűnös Ádámra hullott, itt a festő fejére ömlik. Ez fejezi ki jelképesen, hogy a festő magára nézve is érvényesnek tartja mindazt, amit a tanító mindaddig megfestett: ő sem bízhat egyébben, mint Krisztus bűnbocsánatot szerző áldozatában. A kép értelmezésében maga a Szentírás lehet segítségünkre, hiszen Luther Márton a nyitott Biblia következő igéjére mutat: *Járuljunk tehát bizalommal a kegyelem királyi székéhez, hogy irgalmat nyerjünk, és kegyelmet találjunk, amikor segítségre van szükségünk.* (Zsid 4,16).

Cranach a „törvény és kegyelem”, „törvény és evangélium” képi programmal alkotta meg az első protestáns ikonográfiai típust, amelyhez felhasználta ugyan a középkori egyházi ábrázoló művészet szimbólumrendszerét, de sajátos szerkesztésével új üzenetet tolmácsol: a kegyelemből való megigazulás evangéliumát. E képtípusnak hosszú és érdekes utóélete volt Cranach halála után. A sorozatot nemcsak fia, ifj. Lucas Cranach folytatta. A „törvény – kegyelem” kedvelté vált motívumai megjelentek fametszeteken, profán bútor-darabokon és díszes könyvkötéseken.

A kép utóéletének érdekes példáját találjuk a *Liliomok völgye* harmadik illusztrációján, ahol a Cranach által kialakított program módosított képi megjelenítésben látható. Míg a *Meditationes sacrae* hasonló ábráján a töviskoszorúval megkoronázott kereszt látható, addig a református szerkesztésű *Liliomok völgyének Boldog keserűség* feliratú emblémáján a nagypénteki keresztet ismét a paradicsomi élet fája³³ jelképezi a zöldellő lombosított fára tekeredő kígyóval. Krisztus keresztjének (*lignum crucis*) és az élet fájának (*lignum vitae*) összekapcsolása általánosan alkalmazott gyakorlat volt az allegorikus ábrázolásokon (az 5. századtól a középkori ábrázolásokon keresztül). Az emberiség elvesztettségét jelképező tudás fájával szemben az életet adó kereszt lett tipologikusan a paradicsomi állapotot helyreállító élet fája. A fára tekeredő kígyó pedig nemcsak a bűnre csábító sátánt jelképezheti, hanem a keresztre feszített Krisztus

³² A sárkány keresztény ikonográfiájához ld. Schmidt, Heinrich – Schmidt, Margarethe: *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst. Ein Führer zum Verständnis der Tier-, Engel- und Mariensymbolik.* C. H. Beck Verlag 2007 (1. Auflage in der Beck'schen Reihe), 40–46. Sachs, Hannelore et alii: *Wörterbuch der christlichen Ikonographie* 99–100.

³³ Élet fája a keresztény ikonográfiában: Sachs, Hannelore et alii: *Wörterbuch der christlichen Ikonographie* 231–232.

szimbóluma, az élet fájával együtt.³⁴ Tertulianus megállapítása szerint a keresztények Krisztust „a jó kígyó”-nak nevezik. A keresztben függő Krisztus ábrázolása fára tekeredő kígyóval a Mózes által magasba emelt rézkígyó történetére épül. E kígyó képét maga Jézus vonatkoztatta önmagára, amikor ezt mondta: *És ahogyan Mózes felemelte a kígyót a pusztában, úgy kell az Emberfiának is felemeltetnie, hogy aki hisz, annak örök élete legyen őbenne.* (Jn 3,14–15) Cranach festményén a megdicsőült testben feltámadt Krisztus legyőzi a sárkánnyal jelképezett sátánt és a csontvázal megjelentetett halált. Ezt az ábrázolásmintát a *Boldog keserűség* mottójú embléma is átvette, de nemcsak a gonoszt és a halált ábrázolja szimbolikusan (sárkány és csontváz), hanem magát Krisztust is, aki itt Júda oroszlánaként jelenik meg (1Móz 49,9–10; Jel 5,5).³⁵ A képi üzenetet az embléma subscriptiója is a fentiek értelmében írja körül. A kép kettős felosztásának megfelelően a magyarázó szöveg is két kétsoros szakaszban fejt meg az ábrát. Az első két sorban Krisztus kereszthalálát és annak bűnbocsánatot hozó hatását írja le, a harmadik és negyedik sorban pedig Krisztus feltámadását:

*Kárhozatra méltó Voltomat siratom,
Krisztus sebeivel, de magam biztatom.
Mert a gyilkos Sátánt értem meg rontotta,
Júda Oroszlánya Sárkányt meg tapotta.*

A weimari Cranach-oltár festményének, illetve a *Liliomok völgye* címet viselő elmélkedés-gyűjteményben található ábrázolásnak oktató és egyben áhítatra indító jellege van. Ezért alkalmas arra, hogy a szemlélő képzeletben a bűnösök sorába, Ádám, Cranach és Luther mellé állítsa magát – és ne csak a kép egy jelenetére, a keresztre figyeljen, amely csupán a bűnbánatot ébreszti fel benne, hanem maga előtt lássa az üdvtörténet leglényegesebb eseményeit és azoknak teljes üzenetét önmagára is alkalmazza: a megfizetés törvénye és a Krisztus áldozatával szerzett szabadulás evangéliuma, azaz a kereszt és a feltámadás örömhíre számára is egyetlen megoldás. Mindkét ábrázolás a kereszt és feltámadás lényeges üzenetét foglalja össze a reformátori tanok szerint: *Jézus halálra adatott bűneinkért, és feltámasztatott megigazulásunkért.* (Róm 4,25) A keresztre feszítés ténye csupán önmagában, azaz a húsvéti feltámadás örömhíre nélkül nem nyújt vigasztalást a bűnös embernek a halállal szemben. Az első tanítványok is csak azután tudtak úgy beszélni a nagypénteki

³⁴ Wolfgang Menzel szerint az eredetileg gonoszt jelképező kígyó a gnosztikus ofita szekta révén vált az élet jelképévé, és szintén a szekta révén alakult ki az, hogy az élet fáját a kereszt jeleníti meg. Wolfgang Menzel: *Christliche Symbolik*. Erster Theil. Verlag von G. Joseph Manz, Regensburg 1854, 516–517. [http://de.wikisource.org/wiki/Seite:Christliche_Symbolik_\(Menzel\)_I_516.jpg](http://de.wikisource.org/wiki/Seite:Christliche_Symbolik_(Menzel)_I_516.jpg). (megnyitva 2011. júl. 8-án).

³⁵ A halva született kölykét harmadnapon felélesztő oroszlán Krisztus feltámadásának jelképe. Az oroszlán, mint a feltámadt Krisztus szimbóluma: Sachs, Hannelore et alii: *Wörterbuch der christlichen Ikonographie* 239. Schmidt, Heinrich – Schmidt, Margarethe: *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst* 80–82.

eseményekről, mint amelyek Istennek szabadulást szerző ajándéka, hogy ezt nyilvánvalóvá tették számukra a feltámadott Krisztussal való találkozások. Pál apostol ezt vallja: *nem tudok közöttetek másról, csak Jézus Krisztusról, róla is mint a megfeszítetttről* (1Kor 2,2), de az apostol nem a kereszttövében jutott erre a felismerésre, hanem csak a húsvét utáni események hatására, tehát akkor, amikor a damaszkuszi úton neki is megjelent a Feltámadott. Kereszt és feltámadás, a törvény és evangélium együtt jelent az elveszett ember számára igazi reményt. Ebben az összefüggésben kell értenünk a *Liliomok völgye* emblémájának mottóját is: *Boldog keserűség*. A szókapcsolatban visszacseng a húsvéti örömeinek, az *Exultet*³⁶ két szava: *o felix culpa! – o, boldog vétek!*³⁷ A bűnös állapot keserűségét Krisztus szabadítása gyógyítja meg s teszi megváltott boldogsággá. Johann Gerhardnak éppen ez volt a célja a *Meditationes sacrae* elmélkedéseinek megírásával: elmélkedéssel elvezetni olvasóját a bűnös mivolta feletti bánkódásra, a keserűség átélésére és ezek után a Krisztus kereszthalálának titkából nyerhető gyógyulásra.

Bűnbánat keserűsége és bűnbocsánat gyógyító öröme, bűneset és megigazulás, kereszttövés és feltámadás, törvény és evangélium. Mindezt együtt ábrázolja a marosvécsi református templom mennyezetének közepére helyezett embléma. A Lukás Cranach megigazulás-kepeinek módosított változatával megkomponált *Boldog keserűség* a reformátori megigazulás tant jeleníti meg: a törvény által halál vár a bűnös emberre, de ingyen kegyelemből elnyerheti az élet ajándékát Krisztus helyettes szenvedése, kereszthalála és feltámadása által. Az embléma liturgikus térben elfoglalt helye ennek az üzenetnek élet fokozza, és azt emeli ki, hogy ez az üzenet minden hívőre érvényes. Az embléma nem a templom apszisában található. Mivel a templomhajó mennyezetének közepére helyezték, uralja a templomhajó egész terét. A református templomok liturgikus terét úgy alakították ki, hogy az istentisztelet központi eseményei, az igehirdetés és a szentségek kiosztása a gyülekezet közelében történjenek. Ezért a hosszanti berendezésű templomok esetében az úrasztala a diadalív alá kerül, s így a tér súlypontja közelebb van a gyülekezethez. A középkori szentélyben immár a gyülekezet foglal helyet, s a templom szentélyének jellege kiterjed a

³⁶ Az *Exultet* a húsvéti feltámadási liturgiában felcsendülő ókeresztény örömeinek. Megjelölését az ének kezdőszavából nyerte: *exultet* – ujjongjon. A húsvét csodáját megéneklő himnikus prefáció a Krisztusban nyert szabadulás, a megváltás titka felett ujjongó hálát juttatja kifejezésre. Az *Exultet* szövegébe valószínűleg egy Ambrózius teológiáját ismerő névtelen szerkesztő által került be a 4. században a *felix culpa* és a *necessarium Adae peccatum* gondolata. *Exultet* szócikk, in: Rupert Berger: *Lelkipásztori liturgikus lexikon*. Vigilia Kiadó, Budapest 2008, 131–132.

³⁷ A kifejezésnek többféle fordítása ismeretes: *o, szerencsés vétek, o, boldog vétek*. Az *Exultet* ma használt szövegében ez áll: *o, áldás-termő vétek, melyhez ilyen és ily nagy Megváltó illet*. Ld. *Éneklő Egyház. Római Katolikus Népektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*. Szent István Társulat, Budapest 1986, 1432–1436.

teljes templomtérré: a templom teljes egésze szentéllyé lesz.³⁸ A marosvécsi templom esetében a *Boldog keserűség* embléma abban a térben kapott helyet, ahol a gyülekezet ül, hiszen nekik szól a mára már elfeledett képi nyelven tolmácsoltságú üzenet. Ez ugyanaz a bibliai üzenet, amit minden gyülekezet hall a hirdetett igéből, illetve ugyanaz, mint amiről a gyülekezet énekben és fennhangon elmondott hitvallásban tesz bizonyosságot: Krisztus meghalt bűneinkért és feltámadott megigazulásunkért. A templomtér központi helyén hitünk központi tartalma köszönt minden templomba belépő gyülekezeti tagot vagy látogatót. A 17–18. századi egyházfők ezért nem találhattak semmi kivételül e díszítő ábrázolásokban. A protestáns értelmezésnek megfelelően itt a kép nem képmás, hanem igei üzenetet hordozó jelkép, szimbólum.

„Ez azt jelenti, hogy a szümbolon nem megjelenítő, nem is díszítő feladatot lát el, hanem a református hitvallást reprezentálja, illetve Istent dicsőíti.”³⁹

A marosvécsi református templom mennyezetének középső emblémája

³⁸ Pásztor János. A liturgikus tér teológiája. In: *Magyar egyházzene*. 2002/2003 (10.), 2–3. szám, 165–170. Dr. Guzsik Tamás, *Keresztény liturgiák építészete*. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kCfycjcpkDcJ:www.et.bme.hu/doc/szakral/szakral3.html+reform%C3%A1tus+liturgikus+%C3%A9r+teol%C3%B3gia%C3%A1ja&cd=5&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&source=www.google.hu> (megnyitva 2011. júl. 8-án.)

³⁹ Békési Sándor: Ikonográfia és a református hitvallás. In: Xeravits Géza (szerk.): *Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*. Kiadja a Pápai Református Teológiai Akadémia – L'Harmattan Könyvkiadó és Terjesztő Kft, Pápa – Budapest 2005, 97.